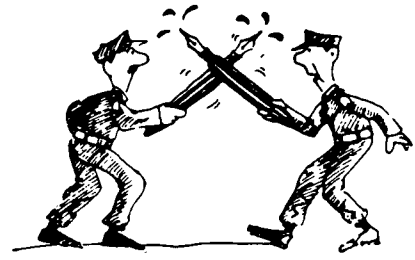

ספרא וסייפא

"מחתרת", צבא "סדיר", ה"הגנה" וצה"ל

עוד עיון בסוגיה בעקבות ספרו של י' גלבר, גרעין לצבא סדיר (שוקן, 1986)
ומאמרה של זהבה אוסטפלד "רציפות או חידוש", מערכות 302-303; 304

ד"ר אלחנן אורן

גרעינים לצבא ישראל

ב-31 במאי 1948 כתב דוד בן-גוריון את פקודת היום להקמת "צבא הגנה לישראל", ופתח אותה במלים:

"עם הקמת מדינת ישראל יצאה ההגנה ממחתרת ונהפכה לצבא סדיר."¹

היה זה כשבוניים אחרי הכרזת העצמאות, ובעיצומה של המערכה נגד הצבאות הערביים הפולשים. בקרבות קשים ניצבו מגיני היישובים עם לוחמי כוחות-השדה שהתגייסו, התאמנו והצטיידו מאז התלקחות המלחמה בסוף 1947, ועתה זכו למעמד גלוי של "צבא".

יצחק רבין סיפר איך חש באותם ימים, כאשר ה"הגנה" הפכה לצה"ל: — "בעצם, דבר לא נשתנה מתמול שלשום". מה נשתנה בכל זאת? עתה זה קמה "חזית ירושלים" בפיקוד דוד מרכוס, "מיקי סטין". יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח ועתה גם מפקד חטיבת "יפתח", נתמנה לסגנו, ויצחק רבין, מפקד חטיבת "הראל", מונה לקצין המבצעים החזיתי, והעביר את הפיקוד על החטיבה ליוסף "יוספלה" טבנקין. אפילו פרשת המינויים הזאת מעידה על שינוי, אולם התחושה ש' רבין מעיד עליה, מעוררת לשאול מה בין "הצבא שבדרך" של "המדינה שבדרך" ובין צבא הגנה לישראל, פרט להיבט החוקי והפורמלי?

לאחרונה תיאר יואב גלבר את מתנדבי היישוב לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה כ"גרעין לצבא עברי סדיר". בספרו, בשם זה, סקר במפורט את המעבר מלוחמה בלתי-סדירה לסדירה ואת הקמת הצבא לזרועותיו ולחילותיו, והצביע על תרומתם של המתנדבים, פרי ניסיונם בצבא הבריטי. לדעת זהבה אוסטפלד הוקם צה"ל בעיקרו של דבר כ"גוף חדש, שונה מהגוף שקדם לו".² לעומתם הדגיש מאיר פעיל את הרציפות

"סדיר" מהו?

עולה אפוא הצורך לברר מה ה"סדיר" — regular — שבצבא סדיר, אם למרות כל השונה והמפריד יכולים הפלמ"חניקים וה"בריטים" גם יחד לראות עצמם כגרעינים לצה"ל, ומהו אותו מכנה משותף, נוסף לעצם הלחימה? בציבור האזרחי מצביעים קודם כול על הסממנים החיצוניים של צבא — מדים, דרגות, סמלים וטקסים. דומה שצבאות סדירים מתאפיינים בחימוש ה"כבד" ובמערכות נשק מורכבות. אבל לאו דוקא אלה הם המאפיינים המוגדרים במילון הצבאי. הוא מונה כמה מייחדים אחרים:

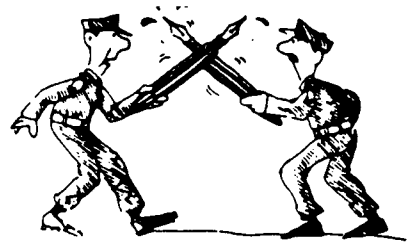
- מתקיים הן בזמן שלום הן בזמן מלחמה.
- כפוף למרות המדינה.
- בנוי במסגרות קבועות לפי תקנים קבועים (כמובן, המסגרות והתקנים עשויים להשתנות).

מן ההגדרה הזאת נגזרות ההגדרות של "כוחות סדירים", "שירות סדיר" ו"לוחמה סדירה" — המוגדרת כשיטת לחימה של כוחות סדירים, הפועלים לפי האמנות והכללים המקובלים, ותחזוקתם — בידי מערך לוגיסטי צבאי. כמובן מאליו, יוכל כוח סדיר לפעול גם באורח לחימה בלתי-סדיר, לרבות לוחמה נגד-גרילה.

כאשר צבאות ערב פלשו ארצה במאי 1948, בלט יתרונם בנשק הכבד — שריון, ארטילריה, מטוסי-קרב וכלי-שיט, לעומת כוחותינו הדלים בחימוש, שחיכו בקוצר רוח למשלוחי הרכש, שהצליחו שליחי ה"הגנה" להשיג מעבר לים. מי שמכיר את צה"ל כיום, ומי שעוקב אחרי הנעשה בצבאות של המעצמות, עשוי לראות במערכות אמל"ח

שבמעבר "מן ה'הגנה' לצבא הגנה", בספרו בשם זה. לאחרונה דן אורי ברנר בהקמת הפלמ"ח במאי 1941, וראה בקיומו הרצוף מאז את ראשית בניינו של "צבא יהודי עצמאי".³ הוא מדגיש את עצמאותו של הפלמ"ח, בהיותו נתון אך ורק למרות ה"הגנה" וההנהגה היהודית. בשלהי 1942 נפסק ה"שיתוף" של הסוכנות היהודית עם גורמי-ביטחון בריטיים, וכדי להמשיך את קיום הפלמ"ח באמצעיו של היישוב לבדו, הציע הקיבוץ המאוחד לקיימו במשטר של "עבודה ואימונים". מאז נתקיים הפלמ"ח ככוח מחתרת, אשר מחלקותיו חונות בקיבוצים מכל הזרמים. אולם כבר בתחילת דרכו, כשמנה אך כ-300 חברים, וכאשר פעילי הקיבוץ המאוחד ראוהו כ"צירה חדשה ומקורית", ידעו שבבוא העת יעלה הצורך להתאים את צורת ארגונו והיקפו לתנאים שישתנו: "לעתיד לבוא יהיה צורך בהתארגנות חדשה, כצבא סדיר בסדר גודל המבטיח פעולה אפקטיבית בכל קצות הארץ".⁴ ארנן "סיני" עזריהו, מראשוני החברים בפלמ"ח, וקצין ההסברה הראשון שלו, הדגיש כבר אז שחל בו "מפנה מפרטיזניות לגרעין מגויס של צבא עברי".⁵ אך זה הוקם הפלמ"ח ככוח מחתרת, וכבר הסתמנה המגמה לעתיד — להיות לצבא סדיר.

משלהי 1942 הוסדרה ההתגייסות לפלמ"ח כאחד מאפיקי השירות הצבאי — לצד הצבא הבריטי והנוטרות — לפי צוויו-הגיוס של "המרכז להתגייסות העם". בהמשך הזמן נקבעו הסדרים חוזיים בין הפלמ"ח והזרמים הקיבוציים על תנאי-השירות של הגרעינים התנועתיים במשקים. הסדרים אלה שיוו לפלמ"ח מידה של "סדירות". יתר על כן, הם עמדו במבחני הזמן עד כדי כך שהיוו תקדים ובסיס להסדר המוסכם בין משרד-הביטחון והזרמים הקיבוציים על הנח"ל.⁶

מורכבות מאפיין מובהק של צבא סדיר. אולם לא כל צבא סדיר מצויד במערכות נשק משוכללות; לא רק בדורות עברו אלא גם בימינו מצויים צבאות סדירים בנשקם, ולעומתם מצויים ארגונים מחתרתיים מצוידים בשפע, ובמערכות נשק מורכבות (וראה דוגמת אש"ף).

ה"הגנה" הייתה ארגון שכולו מתנדבים (וכן אצ"ל ולח"י); בני הארץ שהתנדבו לצבא הבריטי, שירתו עם מגויסי חובה מבריטניה, מהדומיניונים ומהמושבות. מסתבר שגיוס החובה איננו מאפיין מובהק של צבא סדיר. אדרבה, יש שצבא סדיר מושתת על "שכירים" - מתנדבים, ולעומתם יש שארגונים מחתרתיים כפו השתייכות או סיוע.⁷

דומה שמן הניתוח אפשר להסיק, שהמיחד המובהק של צבא סדיר במדינה דמוקרטית הוא מעמדו הליגלי: הוא כפוף למדינה ולמוסדותיה הנבחרים, מגייס וכופה משמעת מכוח חוקים, מצטייד ומתקיים לפי תקציבים ופועל מבצעית לפי מדיניות-הביטחון של הממשלה.

כמשטר דמוקרטי נובעת ליגליות זאת מרצונם החופשי של האזרחים, המקיימים את מדינתם ברוח אותה "אמנה חברתית" המעניקה לאזרחים זכויות ומטילה עליהם חובות. אבל אפילו במדינה דמוקרטית אין ההכרה בסמכות המדינה ומוסדותיה וודאית ומובנת מאליה. סימן של בגרות ושל עצמאות פנימית לאומה הוא שאזרחיה נוטלים חובות על עצמם מתוך נכונות, ולא רק מתוך ציות לכוח-הכפייה. מובנה האמיתי של "משמעת" הוא - נכונות לעשות מה שצריך לעשות, לעומת ציות גרידא.

כך הגענו למקור שממנו שואב גוף צבאי את תעצומות כוחו - הרצון והנכונות של בני העם להישמע להנהגתו הלאומית, ולכפוף עצמם למרות לאומית, בכחינת "לפקודה תמיד אנחנו" - כלשון המנון הפלמ"ח. בדורותינו אין זה חיזיון נפרץ, שארגונים מחתרתיים יקבלו על עצמם עול משמעת לרשות שמחוץ לעצמם, וכי יכירו במרותה של הנהגה לאומית ויקבלו את דבריה. לאחרונה ראינו בתוך ישראל העצמאית מחתרת שפעלה בנשק ביד, מתוך הפרת מרות הממשלה. ומצד

שני, חיזיון נפרץ למדי בעולם הוא שכוחות סדירים קמים על המרות הלאומית, מתקוממים נגד השלטון האזרחי ומכוננים משטרים צבאיים.

ה"הגנה" ואושיותיה

אחד ממייחדיה של ה"הגנה" כארגון מחתרת היה שבמשך עשרות שנים בטרם-עצמאות עמדה בנאמנותה הגמורה למרות הלאומית. מהיבט חיוני ומרכזי זה אכן הייתה "צבא שבדרך". כלפי חוץ, כלפי השלטון הבריטי, פעלה כמחתרת, אולם כלפי פנים העמידו רבבות חבריה את עצמם לפקודת המוסדות הלאומיים הנבחרים של היישוב העברי והתנועה הציונית. לא זו בלבד שכל ימיה פעלה ה"הגנה" בכפיפות להנהגה, אלא שביזמת ראשיה הגדירה את זיקתה הלאומית כ"אושיות ההגנה", שעליהם חינכה את חבריה.

בגירסה מוקדמת של האושיות, שנוסחו בשנות השלושים בהנחיית שׂאול מאירוב (לימים - אביגור), נאמר ש"הארגון [כינוי ל"הגנה"] רואה עצמו כשלב הכרחי לארגון כוח הגנה לאומי גלוי"; הודגש שה"הגנה" היא "הסתדרות יישובית כללית. סרה למרותם של המוסדות הלאומיים." ה"הגנה" ראתה עצמה כארגון היחיד המוכר מטעמם.⁸

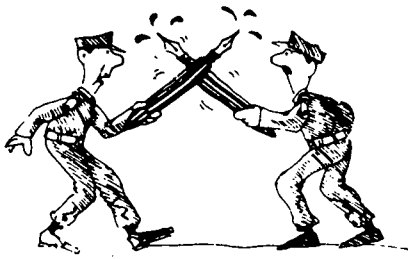
ב-1941 נוסחו האושיות סופית, ושוב ביזמת שׂאול ובהנחייתו, כדי לגבש ולהבהיר את זיקתה הלאומית, תפקידיה וייחודה של ה"הגנה":

- סעיף א' הגדיר את "הארגון" בתור "הכוח הצבאי של העם היהודי".
  - סעיף ב' קבע שהוא "נתון למרות... ההסתדרות הציונית וכנסת ישראל" ("היישוב המאורגן" בארץ).
  - סעיף ג' פירט את תפקידי ה"הגנה": הגנה על היישוב, הגנה על הגשמת הציונות ועל הזכויות המדיניות של העם, והגנת הארץ מפני פעולה עוינת מבחוץ - לפי האפשרויות והנסיבות המדיניות.
  - סעיף ד' קבע שה"הגנה" היא הארגון היחיד המוסמך ורשאי לפעול בתחום הביטחון.
  - סעיף ו' הדגיש את כלליות ה"הגנה": היא משרתת את כלל האומה, כלל היישוב וכלל התנועה הציונית.⁹
- היה קשר עמוק בין התכנים המוגדרים באושיות ובין "המציאות בשטח". משנות

השלושים, וביתר שאת משנות המרד הערבי (1936-1939), הייתה ה"הגנה" לארגון ביטחוני כל-ארצי, הנושא באחריות המעשית לביטחון הרוב הגדול של היישובים הכפריים לסוגיהם ושל המרכזים העירוניים, על שכונותיהם ורבעיהם בערים המעורבות. מאידך גיסא, ניתן לומר שהתפרוסת היישובית קבעה למעשה את "גבולות הביטחון" של ה"הגנה" ואת תחומי המרחב המצויים למעשה בשליטת-ביטחון יהודית (תכנית החלוקה של האו"ם ב-1947 הקצתה 55% משטח הארץ למדינה היהודית, אולם למעשה "שלט" היישוב העברי רק בשליש משטח זה).

הכלליות והמרות הלאומית נתבטאו בעצם קיומה של ה"הגנה". היא הייתה אחוזה ומשולבת בתשתית הציבורית והמשקית של היישוב העברי, ונשענה על המשק הציבורי (כגון חברת החשמל), על משק העובדים ועל היישובים - ולמעשה הייתה בעיקרה צבא אזרחי הניצבים הכן להגנת יישוביהם - בנוסח מיליציה מחתרתית - אלא שלא אמרה די בכך וגיבשה גרעינים מגויסים לפעולה יזומה במרחב: ה"נוודות" ב-1936, "פלוגות השדה" (הפוש), היחידות לפעולות מיוחדות (פוש), ולבסוף - הפלמ"ח. נוסף לכך השכילה להפעיל את יחידות הנוטרים הליגליות בכלל, ואת "משטרת היישובים העבריים" בפרט, לאבטחת מרחבי ההתיישבות, כשהן מחפות על פעילות הכוחות המחתרתיים-עצמאיים. גלבר היטיב להבחין באופיה של ה"הגנה", כשהגדיר אותה כ"מיליציה" מחתרתית.

מתוך נסיבות ההגשמה הציונית נתקשרה זיקת-גומלין בין ה"הגנה" וההתיישבות. גברים ונשים מבין המתיישבים, ובמיוחד מבני היישובים הקיבוציים, היו למרכיב אנושי רב-משקל ב"הגנה", שכן נחלצו לכל עשייה ביטחונית בפלמ"ח ובחי"ש, ב"מוסד" לעלייה, במשטרה ובנוטרות, וכמובן, ב"מנגנון"-הקבע של ה"הגנה". היישובים היו לתשתית האנושית לביטחון, בשמשם מעונות לקורסים, בסיסים למחלקות הפלמ"ח ומחסות למוכני התעש. ההתיישבות נטלה עליה את משימות "הכיבוש" היישובי של מרחבים חדשים, לפי האסטרטגיה היישובית של הנהגה הציונית, ועמדה בנטל הביטחוני באזורים חשובים להתקפה. הפן האחר של אותה זיקת-גומלין ושותפות-למעשה בין ההתיישבות וה"הגנה" אתה מוצא בהשתתפות הפעילה של ה"הגנה" עם

ליחידות הנבנות — והמתגייסים קיבלו בדרך כלל ללא ערעור את המפקדים שמינו להם.¹²

המוסדות הקימו את "מרכז המפקד לשירות העם", שהוציא צווי-גיוס. המרכז הוקם במתכונת מותאמת להתגייסות נרחבת, שפותחה ביישוב בשנות המרד הערבי, לצורך גיוס הרבבות ליחידות הנוטרים, ושוב — להתנדבות לצבא הבריטי, לנוטרות ולפלמ"ח במלחמת העולם השנייה. כשהוקם מרכז המפקד, נענה בהתגייסות כמעט כללית — אף כי הופעל לפני שקיבל כל סמכויות אכיפה חוקיות, ולכל היותר היה מוסמך להטיל סנקציות ציבוריות על משתמטים. אכן אירעו מקרי השתמטות וחמיקה מן הארץ, אך התופעה ניכרה בעיקר בשולי היישוב; וכל עוד המשיכו אצ"ל ולח"י להתקיים, יש שגם מאחוריהם "חסו" משתמטים.¹³ אולם התופעה האופיינית לתהליך הגיוס הוא ההיענות הציבורית הנרחבת לצווי-הגיוס. משמע, היישוב נתן "אשראי" של אימון — credit — להנהגה שקראה לרגל, וביטא בהתגייסות את האמונה בהקמת המדינה, ואת הנכונות ללחום על קיום היישוב ועל עצמאותו. בשפות אחרות יש דמיון בין המונחים

גיוס mobilization — והנעה נפשית — motivation. שתי המלים נגזרות משרשים שפירושם: להזיז, להניע. כאשר מעיינים בהתגייסות היישוב, ניתן לומר שעצמת המוטיבציה היא שקבעה את היקף המוביליזציה.¹⁴

מלחמת העצמאות הייתה ממושכת וכבדת אכדות, ובכל זאת קם ולחם צבא של כ-100,000 איש, שגויסו מרביתם מתוך היישוב שמנה כ-650,000, ואליהם הצטרפו קרוב ל-25,000 מתנדבים ומגויסים מחו"ל (מח"ל וגח"ל).¹⁵ התגייסות לאומית מקפת זאת נבעה יותר מהכרה מאשר מכוח כפייה, אף לאחר כינון המדינה. יתר על כן, הצבא עמד במתח הקרבות ובלחצי האימונים והאבטחה, תוך הסתגלות המגויסים למשמעת, כשעדיין אין לו "חוקת שיפוט" המותאמת לצבא של מגרסי-חובה, וכאשר אף הגופים לאכיפת המשמעת, כגון המשטרה הצבאית, עדיין לא הוכשרו לתפקידם.¹⁶

צה"ל ומורשת ה"הגנה"

לסיכום, צה"ל היה לצבא סדיר מתוך תהליך של התגייסות לאומית, שמניעה — הכרה במרות לאומית, ונכונות להתנדב ללחום על העצמאות.

תושבי הערים להתייצב לשמירת הקווים העירוניים, היא שנתנה להנהגה שהות לגייס ולהכשיר מחלקות, פלוגות, גדודים ולבסוף — חטיבות לאבטחת מרחבים ולמבצעים רצופים בשדה. זמן רב עבר עד שהושגה היכולת הארגונית המבצעית, והלוגיסטית לנתק את החטיבות ממרחבי גיוסן ולהפוך אותן מגופים מיליציוניים מרחביים לעוצבות-שדה ניידות. כל אותה עת עמדו היישובים במערכות-המגן, ובתוכם גברים ונשים שלא גויסו, וכן ה"פטורים" מגיוס לפי הצווים. נכונות-מגן אזרחית זאת הייתה אפוא מרכיב חיוני במערכת-הביטחון, הן במגננה ובכלימת הפלישה, הן באבטחת קווי-מגן ארוכים ומפותלים, בעוד כוחות-השדה מתרכזים לתקוף ב"אגרופים" בגזרות ההכרעה. יצוין שהיערכות-מגן זאת השתמרה והתקיימה בצה"ל, במערכי ה"הגנה המרחבית (הגמ"ר) על תשלובת מרכיביהם האזרחיים והצבאיים.

כאשר התפרוסת היישובית עמדה בחזית ההגנה, וכאשר התארגנו כוחות-השדה בחסותה, שאבו כל אלה מהתשתית הלוגיסטית האזרחית של היישוב העברי, עד שהתארגנו השירותים הלוגיסטיים של הצבא המוקם ומורכב במהירות ותוך אלתורים. המשק האזרחי נשאר משולב במערך התחזוקה הצבאי. כדוגמה מובהקת לכך תשמע הרחבת התשתית בנגב, לביצור היישובים ולקליטת חטיבת הנגב הפלמ"חית שהוקמה כדי לאבטח את המרחב. בכל הארץ התבססו הכוחות על התשתית הקיימת, ואילו בנגב הורחבה וחוזקה התשתית כדי לאפשר את עצם עמידתו. כאן הומחשה מורשת תל-חי — הנכונות לעמוד ולהגן על מרחב ההתיישבות כאשר הוא. גם בתחום "מאמץ המלחמה" האזרחי-לוגיסטי נעשה "מעל ומעבר" לחובה ולסמכות האכיפה של הנהגת היישוב, אף בהיותה לממשלת מדינה — ואחת הדוגמאות לכך היא משק הרכב, ש"נסחט" לכל הצרכים.

במחלוקות בין ותיקי ה"הגנה" בארץ ובין משתחררי הצבא הבריטי נטה בן-גוריון לצד ה"קצינים", כפי שכינה אותם. למרות זאת הטיל על מטכ"ל ה"הגנה" ועל מפקדיה בגלילות ובמחוזות את בניין הכוח ואת הניהול המערכתי. ה"הגנה" היא שקלטה את רבבות המתגייסים — שרק חלקם היו חבריה. היא הקימה את השלד הפיקודי הבכיר, והם שמינו את סגל הפיקוד

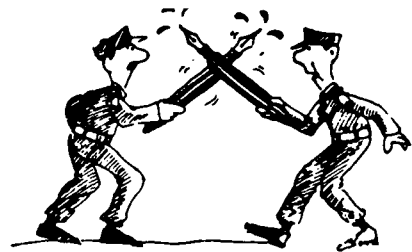
המוסדות והזרמים המיישבים בתכנון וכביצוע. היה זה אחד המייחדים של ה"הגנה", והייחוד של תולדות ישראל מקופל בו, שהייתה המחותרת היחידה — בעמים ובישראל — ששיתפה עצמה בהתיישבות, בתכנון היישובי, במבצעי עלייה על הקרקע ובאבטחת יישובים, כדרך במאבק לעצמאות. (ייחוד היסטורי דומה אתה מוצא במאבק ההעפלה הצינוני, שהגיע לשיאו אחרי מלחמת העולם השנייה, ואז כוצע רובו ככולו בידי "המוסד" לעלייה, שהיווה שלוחה של ה"הגנה").¹⁰

ההכרה בכלליותה של ה"הגנה" הייתה לאחד הערכים החיוניים ביותר להתהוות יישוב יהודי מגובש ומלוכד, כשניצב באתגרי מאורעות ומלחמה. למעשה הייתה ה"הגנה" מלט מלכד לשדרות הרחבות של היישוב המאורגן, לעדותיו ולפלגיו. אות לכך אתה מוצא בהרכבת "ועד הביטחון", כאשר חודשה פעולתו בסתיו 1947. תחילה הורכב מגופי היישוב המאורגן, אולם עד מהרה הורחב, כאשר הצטרפו אליו נציגי גופים שסירבו להשתתף ב"כנסת ישראל", וכיניהם נציגי "אגודת ישראל" והסתדרויות הספרדים.¹¹ הרחבת ה"חזית" הביטחונית הייתה צעד ראשון ותקדימי להרחבת ההסכמה הלאומית לקראת הקמת הממשלה הזמנית שהוקמה באפריל-מאי 1948.

"היציאה מן המחותרת"

רקע זה עשוי לסייע להבנת התהליך של היציאה, או העלייה, מן המחותרת, כפי שהתרחש למעשה במלחמת העצמאות. המציאות הייתה חזקה מן המחלוקות שנתגלעו בין חסידי ה"אסכולות" בסוגיות בניין הכוח הצבאי ובנושאים מעשיים, כגון שיטות ההדרכה הטקטית (למשל, פולמוס "תרגולת הקרב"). מתוך התרוצצות המגמות נוצרה למעשה "סינתזה" בין התפיסות תוך כדי בניינם של מרכיבי-הכוח החדשים והשירותים הלוגיסטיים, ותוך התמורה המבצעית מלוחמה זעירה ללוחמה סדירה. נעמוד להלן על כמה תופעות שהקלו על התהליך המזורז של ההתגייסות, ההצטיידות, ארגונם ואימונם של הכוחות הלוחמים על הזרועות, העוצבות, החילות המסייעים והמשרתים.

כשפרצו המאורעות והתלקחו למלחמה, היה ליישוב העברי רק מערך-הגנה אחד — היישובים הכפריים והעירוניים בתפרוסתם. נכונותם של המתיישבים לעמוד ולהגן על יישוביהם, ונכונות

יהודה סלוצקי, תולדות ההגנה (להלן — הגנה) ב' 1, תל-אביב 1959, עמ' 526-527.

שם ג' 1, תל-אביב 1972, עמ' 257-258.

היחלוצות ה"הגנה" למשימות "לא-צבאיות", ההפעלה וההתיישבות, נגדה את סיסמת "רק כך" של אצ"ל (שלח"י הקצינה אותה). לפני מלחמת העולם השנייה עסק אצ"ל בהפעלה, אבל בשנות ה"מאבק" שיגרו אוהדי אצ"ל מארה"ב אניה מעפילים יחידה, "בן הכס".

הגנה ג' 2, עמ' 1325-1326.

על המינויים למעשה — ראה ד' אוסטפלד בהמשך מאמרה (הערה 2 לעיל), בחוברת מערכות 304, עמ' 334-336.

ניתוח המעבר משירות מתנדבים לשירות חובה, לרבות ההשתמטות — ראה פעיל, מן ה"הגנה" לצבא הגנה, תל-אביב 1979, עמ' 282-286. בסוף אוגוסט נערך ככמה שכונות בתל-אביב מבצע "כצר" להפיסת משתמטים. נעצרו 2764 גברים ונשים (1044 ג', 1720 נ'). מאלה נעצרו כעריקים — 206 (203 ג', 3 נ'), הוכנסו לקלט לגיוס 1004 (652 ג', 352 נ'), וקיבלו ארכה — 1554 (189 ג', 1365 נ'). ראה רוד בן-גוריון, יומן המלחמה, תל-אביב 1983 (להלן — יומן ב'ג), עמ' 661-662, 704.

מנגנון הגיוס נכנה לאור הניסוי הציבורי הקודם כיישוב, ונסתייע כמשתמטרי הצבא הבריטי, שלמדו בו מנהל כוח-אדם. על ה"מרכז למפקד" ועל סמכויותו השיפוטיות, המבוססות למעשה על ההיענות הציבורית — ראה פנחס גוברין, צו קריאה תש"ח, עמ' 57-52, 64-61, 67-76. ד' אוסטפלד מתארת את תהליכי הגיוס (במאמרה, ראה הערה 2, עמ' 336-339); אולם יודגש, שלאמיתו של דבר לא בוצע גיוס-חובה, לפחות עד מחצית מאי 1948, שכן מרכז המפקד לא יכול היה לאכוף את הצווים בכוח. המתגייסים עזבו והתייצבו מתוך הכרה במרות המוסדות.

לצה"ל הצטרפו כ-4500 מתנדבים מחו"ל ("מח"ל"). גם 19,000 המעפילים שורשו בארץ (תח"ל), היו מתנדבים. במובן זה שידעו כי ייקראו להתגייס בהגיעם ארצה תוך כדי המלחמה (במשך שנת 1948 הגיעו כ-120,000 עולים), לקראת סוף המלחמה מנו המח"ל והגח"ל כרבע מן המצבה הפעילה של צה"ל.

על הלכטים בעיבוד חוקת שיפוט, ועל אי התאמת "חוקת השיפוט תש"ח" לצבא סדיר — ראה בהמשך מאמרה של ד' אוסטפלד, מערכות חוברת 304, עמ' 331-334. על חולשת המשטרה הצבאית — ראה שם, עמ' 439-440.

לפני כשלושים שנה דנתי בסוגיית המשטר של צה"ל, במאמר כשם "המשטר בצבא" (מערכות חוברת ק"א, יוני 1956). המערכת, משיקוליה, נתנה לכוח את שם-העט "קצין בכיר".

על נוסח השבועה — ראה יומן ב'ג, עמ' 468-469; על קביעת השם "צבא הגנה לישראל" — ראה הגנה ג' 2, עמ' 1599 והערה בכרך ג' 3, עמ' 1813.

ב'ג, בהילחם, עמ' 356.

ההתנדבות החלוצית — נשמת ה"הגנה"

רוד בן-גוריון, שהיה מופקד על המעבר ממחתרת לצבא סדיר, ואשר עמד בצומת הפולמוסים החריפים שליוו את התהליך, ראה להדגיש את הרציפות המהותית שבמעבר — וכיטא אותה בנוסח השבועה לצה"ל, שבוסס על שבועת ה"הגנה", ובקביעת השם "צבא הגנה לישראל"¹⁸ מי כמוהו עקב מקרוב אחר התמורות בארגון הצבא, בקליטת החימוש הכבד ובארגון החטיבות, החזיתות והזרועות, ובכל זאת ראה בכל אלה רק "גופים" ו"כלים", אך ביקש את ה"תוכן", רוחו של צבא, הקובע את עוזה וכוחו. לאחר המלחמה העלה על נס את ההתנדבות, כי בה ראה את תמצית מורשת ה"הגנה" ואת לוו רוחו וכוחו של צה"ל, גם אחרי כל מה שנחדש בו עם הקמתו. דומה שכוח דבריו תקף יותר, ככל שהצבא "סדיר" יותר, וראוי להרהר בהם, בזמן הזה — כבימים ההם:

"עם הקמת המדינה יצרנו מכשירים וכלים חדשים לכביצוע חזון גאולתנו — אולם כללים ומכשירים אלה יהיה ערך רק אם נדע לקיים ולהאדיר את ההתנדבות החלוצית שהייתה נשמת ההגנה."¹⁹

הערות

1 רוד בן-גוריון, **בהילחם ישראל**, תל-אביב 1951 (להלן — ב'ג, בהילחם), עמ' 113.

2 והבה אוסטפלד, "חידוש או רציפות? הקמת אגף כוח האדם (1948)...", **מערכות חוב'** 302-303, עמ' 330.

3 אורי ברנר, **לצבא יהודי עצמאי (הקיבוץ המאוחד כהגנה, 1939-1945)**, תל-אביב תשמ"ה/1985 (להלן — ברנר, **לצבא**), עמ' 183, 464-465. הספר מהווה המשך לספר: **הקיבוץ המאוחד כהגנה, 1923-1939**.

4 ברנר, **לצבא**, עמ' 175 — דברי ישראל אידלסון (לימים — ברייהודה) בנובמבר 1942.

5 שם, עמ' 176.

6 על סוגיית בגיוס ובהכוננה מתגייסים לפלמ"ח — ראה הנ"ל, עמ' 319 ואילך. ההסכם לקליטת גרעיני התנועות — ראה שם, עמ' 396.

7 השימוש הרווח כיום במושג "מחתרות" מטשטש את ההבדל המהותי בין ה"הגנה", שהכירה במרות הלאומית וראתה עצמה כ"זרוע הכוח" של מוסדות התנועה הציונית והיישוב בארץ, ובין הארגונים הפורשים: אצ"ל פרש ממרות לאומית ופעל בנשקו על דעת עצמו, ולימים פרש לח"י מאצ"ל (ובאצ"ל כינו את אנשי לחי"י "חורגים"). לפיכך לא נתקיימו כמחתרות רק כלפי חוץ, כלפי הבריטים, אלא גם כלפי פנים — כלפי ההנהגה הנבחרת היהודית. ולא עוד אלא שלא נתפרקו מרצון עם כינון מדינת ישראל, אלא המשיכו לפעול בנשקם בניגוד לדבר הממשלה ופקודות צה"ל: ביוני 1948 דחה אצ"ל אולטימטום למסור את האניה "אלטנה" על נשקה, ובספטמבר 1948 רצחו אנשי לחי"י את הרון כרנדוט, מתוך או"ם. צה"ל נאלץ לפרק את שני הארגונים בכוח, לפני שנתאפשר להשלים את שילוב חבריהם בצבא.

ההתנדבות הייתה מאפיין משותף לכל הזרמים שהזרמו כוח-אדם מאומן לצה"ל — אנשי ה"הגנה", יוצאי הצבא הבריטי ואנשי המח"ל והגח"ל. אמת זאת נסתרת לעתים מהעין, מאחורי פולמוס ה"אסכולות", אולם עצם בניין הצבא תוך כדי הלחימה מוכיח שהגורמים המלכדים גברו על המפלגים. במובן זה היה צה"ל ל"יותר סדיר מסדיר", שכן המניעים ההתנדבותיים חוזקו וטופחו בו, במידה הנדרשת, ואף חיונית, בצבאות בימינו. חייל ששירת בצבא הבריטי שמע לא אחת את "חכמת החיילים" בני דור קודם: "לעולם אל תתנדב ואל תסרב". אולם בצבא חדיש המשימות המבצעיות החיוניות ביותר מופקדות בידי מתנדבים — צוותי אוויר, צנחנים וקומנדו ימי. זאת ועוד, כשהצבא רובו ככלו מגויס בכוח הצו, הרי שלד-הפיקוד והארגון שלו מורכב ממשרתי-קבע, המשרתים מעבר לתחולתם של צווי-גיוס. כלומר אף הם מתנדבים (יש המתעלמים מכך, אבל העניין ברור לכל מי שעסק בהחחמה ל"קבע"). לבסוף, כוחות המילואים ממחישים את ערכה העליון של ההתנדבות בקיומם, ברוח-היחידה שלהם, ובכוננותם להתייצב ולשרת שירות פעיל ויעיל.

משטרו של צבא סדיר חדיש מושגת אפוא לא על הציות, אלא על המשמעת מתוך נכונות. אולם במשמעת של הלוחם היחיד לא די, כי הלחימה נעשית בידי צוותים; יתר על כן — כל לוחם נתבע לפעול ביזמתו, לאור כוונת המפקד, וכאמור, על המשטר הצבאי לטפח גילויי התנדבות למשימות החיוניות. לכן משטרו של צבא סדיר מושגת על טיפוח מורל צבאי — "רוח חיל" — העולה משילוב מאוזן של משמעת, רוח-צוות ויזמת התנדבות.¹⁷

בצה"ל ה"סדיר" נשתמרו גופים חזקים, אשר שורשיהם נעוצים במורשת ה"בלתי-סדירה", בהיותם מושגתים על התנדבות אישית וקיבוצית, שמקורם ב"הגנה", ואשר משולבים ומעורים בחברה האזרחית — גדודי הנוער (גדנ"ע), גרעיני נוער חלוצי לוחם (נח"ל) ויישובי ההגנה המרחבית. בדומה לכך תצוין מורשת השתתפותן של החברות לצדם של החברים ב"הגנה" על כל שלוחותיה, ובכלל זה פעולתן של השליחות ולוחמות הפלמ"ח, וההשתתפות הפעילה של החברות בהגנת היישובים. מורשת זאת השפיעה על גיוס הנשים לשרות בחיל-הנשים (ח"ן), ועל מיגוון תפקידיהן בצה"ל ובשירותי ביטחון.

